

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3 (4 Укр)

**ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕВОЛЬНИЧОЇ ЕЛЕГІЇ
Т. ШЕВЧЕНКА “ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ...”****Н. М. Вівчарик**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

Поезію Т. Шевченка “Хіба самому написати” проаналізовано як невольничу елегію, у якій переживання ліричного героя і автора співзвучні. На це вказують суголосні із письменницькою біографією факти: видання у 1840 році “Кобзаря”, заслання, самотність. Розглянуто символіку таких образів, як козак, степ, могила, які породжують історичні ремінісценції і є у творчості Т. Шевченка наскрізними. У статті також проаналізовано імагологічні проблеми.

Ключові слова: *елегія, ліричний герой, автор, ремінісценції, образ, імагологічні проблеми.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Кожне покоління, кожна історична епоха робить спробу власного перепрочитання “Кобзаря”. О. Забужко зауважує, що і досі для освіченого читача залишається актуальною ідея Р. Барта про перепрочитання-переклад класиків “своєю” мовою [6]. Особливо активно це відбувається на зламі епох. Сучасні суспільно-політичні події стали ще одним поштовхом до нового осмислення “Кобзаря”. І. Дзюба стверджує, що “Шевченка розумієм настільки, наскільки розуміємо себе, свій час і Україну в нім” [5, с. 5]. Ціла когорта літературознавців, мистецтвознавців, мовознавців, істориків і досі намагається осмислити феномен формування геніального письменника та художника. Тому з’являються все нові праці, присвячені вивченню життєвого та творчого шляху Т. Шевченка, його ідейно-естетичних поглядів, наукові дослідження як окремих періодів творчості, так і конкретних поетичних або прозових творів, а також праці компаративістського характеру. Проте різножанровий доробок письменника і досі відкриває нові горизонти для подальших наукових студій. Творчість Т. Шевченка все частіше потрапляє у поле зору дослідників, які намагаються відкинути ідеологічні кальки та шаблони і проаналізувати її у літературознавчому ключі. Прикладом слугують наукові розвідки Ю. Барабаша “Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма”, І. Дзюби “Тарас Шевченко. Життя і творчість”, В. Домашовця “Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка”, Г. Грабовича “Шевченко, якого не знаємо”, О. Забужко “Шевченків міф

України. Спроба філософського аналізу”, Т. Мейзерської “Проблеми індивідуальної міфології: Міфотворчість Шевченка”, Є. Нахліка “Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики”, В. Смілянської і Н. Чамати “Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка”, які, виходячи з конкретної концепції та мети, намагаються досягнути комплексного і всебічного осмислення творчості Т. Шевченка. Однак потреба вивчення своєрідності формально-змістових прикмет поетичного доробку різних періодів залишається **актуальною**. На нашу думку, детальнішого дослідження потребує доробок письменника періоду заслання, а також жанрові характеристики поетичних творів, написаних у цей час. Відтак нашою **метою** став ідейно-художній аналіз невольничої елегії Т. Шевченка “Хіба самому написати...”. Для цього необхідно вирішити ряд **завдань**:

- з’ясувати жанрові особливості елегії;
- проаналізувати образну систему твору;
- простежити суголосність біографічних і художніх фактів.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. О. Ткаченко вважає, що у ліриці Т. Шевченка існує цілий пласт творів, які варто аналізувати як “невольничі елегії”, оскільки в них присутній образ політичного заслання [12, с. 13]. Його туга пов’язана не з почуттям дисгармонії внутрішнього світу з навколишньою дійсністю, а неволею, вимушеним перебуванням на чужині. Не випадково саме у таких текстах чи не найповніше проявляється імагологічна проблематика.

Літературознавчий словник засвідчує велику кількість різновидів елегійної поезії: елегія-сповідь, елегія-пісня, елегія-думка [8, с. 232]. Проте такий поділ умовний. Наприклад, у творчості Т. Шевченка поняття “думка” функціонує навіть у ролі титлу, проте як термін воно не набуло широкого використання, оскільки відсутні чіткі розмежування та розрізнення підвидів. Літературознавці зауважують, що “невольничі елегії”, як правило, це “невеликі за обсягом вірші медитативно-описової, медитативно-рефлексійної або медитативно-зображувальної лірики, написані у формі внутрішнього діалогу” [12, с. 18]. Тематична спрямованість таких творів може бути пов’язана як із суспільно-патріотичними, так і особистими переживаннями і настроями. Журба, яка виникає як їх наслідок, є результатом усвідомлення певних закономірностей дійсності, що виявляються у протиріччях і протистояннях життя і смерті, добра і зла. Тому елегії доволі часто носять медитативний характер. М. Гоголь співвідносив елегію із “товариським, відвертим посланням, у якому висвітлюються... внутрішні стани душі” [цит. за 3, 293], гірко роздуми про швидкоплинність людського життя. Зміст може варіюватися від дружнього обміну думками до політичних звернень і декларацій своїх намірів, як у посланнях Т. Шевченка “І мертвим, і живим...”, “Гоголю”, “Марку Вовчку”, “До Основ’яненка”, “М. Костомарову”. У таких

творах образ ліричного героя доволі часто збігається з реально-біографічним “я” письменника: “Внутрішнє, глибоко особистісне “я” поета немовби відокремлює від себе двійника, який втілюється, “матеріалізується в особі ліричного героя” [3, с. 152].

Як приклад варто розглянути медитативну елегію Т. Шевченка “Хіба самому написать...”, створену у період заслання на Косаралі 1849 року. Ліричним героєм виступає поет, який звертається як до найближчого оточення, так і до всього народу. Образ митця присутній і у віршах, написаних у ранній період творчості. У них він дещо романтизований, оскільки передбачає творення нації словом. Невипадково поезія “Думи мої, думи мої...” була своєрідною увертюрою до всієї збірки (“Кобзаря”. – Н. В.), більше того – довірливе послання майбутнім читачам, послання в Україну: її Шевченко одразу означив як незмінний, на все життя, адресат його сокровених дум-дітей...” [5, с. 94]. Це своєрідна спроба “оприявнити” внутрішні переживання митця тоді, коли він самотній. Відсутність співрозмовника веде до так званого письмового “ословлення”. І. Дзюба вказує на потребу митця отримати відгук, який може бути як глибоко особистісний, так і суспільний [5, с. 94].

Елегія “Хіба самому написать...” звучить не як прагнення визнання і хвалебних од, а як намагання знайти відгук у душах співвітчизників як поет (“Ніхто не гавкне, не лайне// Неначе й не було мене”*) і як людина (“Мені було аж серце мліло, // Мій Боже милий!”). Відбувається звернення до філософії серця. Воно служить внутрішнім мірилом усіх прагнень і вчинків та здатне пізнати істину, незважаючи на важкі обставини, заслання, заборону писати. Відтак відбувається ототожнення таких понять, як свята правда, святе писання. Ліричний герой, який їх сповідує, самотній. Він може вилити душу (“все дочиста розказать, // Усе, що треба, що й не треба...” тільки на папері. Проте існує так званий уявний або можливий реципієнт, вірогідний читач – “громада”.

Тому можна спрогнозувати “читацьку” реакцію. На байдужість і нерозуміння оточення вказує накопичення заперечних часток, займенникових конструкцій: сам, самому, посланіє до себе, ні од кого, од кого, собі, ніхто, хто-небудь, пари не найшов, сам собі. Меланхолійний настрій, внутрішню тривогу підкреслено за допомогою інверсії: “Та й ждять не маю од кого...”. Усі ці художні засоби поглиблюють мотив самотності і туги, активізують автобіографічний підтекст. Відтак потенційна дія, яка стосується ліричного героя-митця, без жодної імпліцитності співвідноситься із образом Т. Шевченка. Як стверджує Л. Гінзбург, у “справжній ліриці... завжди присутня особа поета, але говорити про ліричного

---

* Цю та всі інші цитати із вірша Т. Шевченка “Хіба самому написать...” подаємо за таким виданням: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. / Редколегія : М. Г. Жулинський та ін. – Т. 2 : Поезія 1847-1861. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 199-200.

героя є сенс тоді, коли він зв'язується певними сталими рисами – біографічними, психологічними, сюжетними... Ліричний герой не існує в окремому вірші. Це обов'язково єдність якщо не всієї творчості, то періоду, циклу, тематичного комплексу" [4, с. 15].

Ототожнення образу автора і ліричного героя підсилює емоційні переживання, викликає додаткові алюзії у читача. Він отримує їх підтвердження, таким чином вибудовується асоціативний ланцюжок. Відбувається ідентифікація біографічних фактів: видання першої збірки у 1840 році, заслання, солдатчина, покинутість, думки про неминучу смерть. У свідомості читача активізується інформація, пов'язана зі життям Т. Шевченка. Науковці, зокрема Ю. Лотман, обґрунтували думку про те, що образ автора формується із сукупності творів та біографічних даних [9, с. 47].

У вірші "Хіба самому написать..." простежується як життєва, так і творча доля письменника:

*Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я "Кобзаря",
А їм неначе рот зашию,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.*

І справді, у хронологічному плані від видання "Кобзаря" до часу написання поезії минуло дев'ять років, проте очікуваних змін не відбулося. На це вказують дієслова, які вжиті у переносному значенні з негативним відтінком. Вони стосуються не конкретних осіб, а усієї громади, тогочасного суспільства загалом. Таким чином піднімається проблема місця і ролі митця у культурно-історичному розвитку держави. Ці питання звучали і у першому "Кобзарі" Т. Шевченка у таких творах, як "Думи мої...", "До Основ'яненка". Їх ліричний герой не виступає як винятковий, суто мистецький образ, він, як стверджують науковці, є своєрідним втіленням сина народу [12, с. 13]. Тому він намагається вплинути на свідомість людей, об'єднати їх спогадами про славне минуле. Такі образи, як вороний кінь, вусатий козак, широкий степ породжують історичні ремінісценції. Адже згадки про козака на вороному коні тут не скільки відгомін народнопісенних мотивів, як "міф козацтва" або у "широкому сенсі – міф героїчної минувшини України, її волі її слави..." [1, с. 65]. Тому не випадково у просторовому полі вірша з'являється образ степу, який виконує полісемантичну функцію, виступає денотатом історичної пам'яті та вказує на трагічну долю України (степ-могила), ліричного героя (втрачені мрії і надії) і власне автора (період заслання, перебування поза рідним простором).

Відтак із образом степу нерозривно лучаться бінарні опозиції колись-тепер, воля-неволя, Батьківщина-чужина. Остання опозиція, за трактуванням Ю. Барабаша, може сприйматися і як материзна-чужина [1, с. 65]. А це викликає додаткову емоційну напругу. Тоді коли у "Пе-

ребенді” Т. Шевченка степ як топос дозволяє митцю виявити своє справжнє ество, то у вірші “Хіба самому написать...” він позбавлений і цього. Таким чином опозиція воля-неволя породжує у читача відчуття тотожності образу ліричного героя і автора вірша. На це вказує і згадка про солдатчину, як гірку реальність: “...мабуть, в яму перейду із москалів...”. Проблема волі піднімається не тільки у вузькому, особистісному сенсі, а переноситься на історичні реалії:

*...Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені.*

Відтак воля потрактовується як святість, а неволя як втрата сакральності, гріх. Образ старого козака уособлює славне минуле і вичерпність життєвих сил. Тому твердження “А більш нічого я не знаю”, набуває значення “не потребую”. Тобто воля стає сенсом існування і мірилом творчості. Оскільки вона втрачена, відсутня, з’являється низка риторичних запитань, які пов’язані з пошуком сенсу життя ліричного героя-митця:

*Для кого я пишу? Для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь за того,
А ще не знаю, що роблю.*

Питальні конструкції вказують на емоційну напругу, духовні пошуки. Простір рідної землі осмислюється героєм як сакральний, незважаючи на негативний відтінок подій, які тут відбуваються. Письменник викриває фальш і лицемірство:

*...А то не діждешся його,
Того писання святого,
Святої правди ні од кого...*

За таких умов творчий процес виступає як пошук справжнього, вічного: “Пишу собі, щоб не міняти// Часа святого так на так...”. Як результат переосмислення усього життя з’являється “послання”. Відтак у читача виникає бажання “розгледіти” адресата. На нашу думку, як і в “Посланнях і мертвим, і живим...”, поетичне звернення адресоване громаді (своєрідне узагальнення – “землякам моїм в Україні і не в Україні”). Контекстуальне розширення породжують й інші рядки елегії: “Для кого я пишу, для чого?” (накладання на рядки вірша “Думи мої, думи мої...”), “А все таки її люблю, Мою Україну широку...” (суголосся із рядками “Сну (Гори мої високі)”), “Чи мати богу не молилась?” (асоціації із рядками “Розритої могили”). Стосунки ліричний герой-Батьківщина художньо оприявнюються не тільки в історичному, національному ракурсі, а й інтимно-особистісному (мати-дитина). У цьому контексті з’являється лексема “доля”:

Чи доля так оце зробила?

*Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене?*

Сприйняття долі поетом суголосні із народними. Згідно з народними віруваннями, доля дарована кожній людині Богом, тому у житті не буває нічого випадкового. Від долі не можна втекти, проте її можна ви-молити [2, с. 160]. Образ недолі асоціативно пов'язується із образом лютої змії. Він у творчості Т. Шевченка доволі частотний і, як правило, містить негативні конотації: зрада, підступність, ворожість (“Чигрине, Чигрине...”), а подекуди і божевілля (“Сова”). Водночас простежуються і біблійні ремінісценції. Згідно християнськими уявленнями, саме змій спокусив перших людей, тому вони втратили первісний зв'язок з Богом і були вигнані з раю. Тоді диявол постав у іпостасі змія. Таким чином цей образ може асоціюватися не тільки з фізичною, а й духовною смертю. Відтак за давніми віруваннями, про які згадує митрополит Іларіон, убити гадюку – це як позбутися гріха [11]. Образ недолі або так званої долі-гадини суголосний зі смертю, неможливістю повернутися на рідну землю:

*...Що я –
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає...*

Зображуючи степ, письменник вдається до контрастного протиставлення українського і киргизького пейзажів: перший – рідний, милий серцю, бажаний, другий – це чужина, заслання, самотність, приреченість. О. Макшеев, який був знайомий із Т. Шевченком, згадував, що їхня подорож киргизькими степами була важкою: “Первое впечатление, которое произвела на меня киргизская степь, было в высшей степени грустное. Солнце ярко палило необозримую равнину, покрытую желтым, уже высохшим, ковылем. Пыль от повозок широкою полосою закрывала часть горизонта” [10]. У Шевченка ж оживали приємні дитячі спогади про мандрівки із чумаками. Таким чином актуалізується емоційне начало, порушується імагологічна проблематика. Чужинецькі безлюдні степи викликають неприємні переживання, відчуття приреченості. Відбувається процес “відштовхування” чужого і “тяжіння” до свого. Образ неминучої смерті окреслює лексема “пропадаю”, зневажливе “здихаю”. Водночас наближення кінця асоціативно в'яжеться з ямою. На нашу думку, Т. Шевченко не випадково називає можливе місце поховання не могилою, а ямою. Перша символізує пам'ять роду, героїчну історію, друга – це забуття і зневага:

*...Неначе й не було мене...;
...Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні...;
Та мабуть в яму перейду
Із москалів...*

Ліричного героя, як і самого поета, лякає не стільки швидкий кінець, як смерть на чужині, поза Україною. Адже таким чином переривається християнський звичай поминання покійників. І. Дзюба вказує, що у Шевченка простежується прагнення до вільної молитви як своєрідного національного воскресіння, що засвідчив “Заповіт” [5, с. 276]. Тому у багатьох віршах прочитується страх перед чужиною як останнім місцем спочинку. Письменник прагне повернутися на рідну землю, якщо не живим, то хоча б мертвим. Адже поховання за межами Батьківщини це вічна самотність, відкинутість, яку неможливо подолати. Емоційне начало у невольничій елегії невіддільне від жертвної любові до України:

*А за що, ей-Богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.*

Почуття любові спрямоване не на конкретний суб’єкт, а реалізується як прояв патріотизму. А проблема самотності постає у дещо ширшому вимірі, ніж сімейний стан. Відтак внутрішній діалог як спосіб самозаспокоєння вибудовується в іронічному ключі. Він викриває байдужість, бездіяльність, удавану інтелігентність і приязнь, тобто усі ті негативні риси, які письменник відчував у стосунку до себе як на Батьківщині, так і на засланні. Тому бездумна громада постає у вірші як головата капуста, а відчуття спокою, пасивності і невразливості порівнюється із загартованою сталлю:

*В дулевину себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!*

Про те, що стан байдужості удаваний, свідчать завершальні рядки. Саме слова “А втім, як знаєш, пане-брате...” спонукають читача до роздумів і власних висновків.

Висновки і перспективи подальших наукових досліджень. Літературознавці неодноразово стверджували, що у невольничій ліриці Т. Шевченка фіксується не просто кінцевий результат думки-переживання, а відображається уся її динаміка [7, с. 505]. Прикладом слугує невольничча елегія “Хіба самому написати...”. У читача з’являється враження, що переживання ліричного героя мимоволі лягли на папір і не свідомо набули форми вірша. Така подача пов’язується із почуттям самотності, страхом перед неможливістю бути почутим, а це веде до психологізації тексту. Оскільки “героєм таких віршів є думка поета, а ліричним їх сюжетом – усвідомлення й переживання певної істини”, то Т. Шевченка “можна назвати родоначальником інтелектуальної поезії” [7, с. 507]. Усе це засвідчує перспективи подальших наукових досліджень.

Література

1. Барабаш Ю. Я. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й національно-софська парадигма / Ю. Я. Барабаш. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. – 181 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с. ; іл.
3. Галич О. А. Теорія літератури : Підручник / О. А. Галич, В. М. Назарець, Є. М. Васильєв / За наук. ред. О. А. Галича. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.
4. Гинзбург Л. Я. О лирике / Л. Я. Гинзбург. – Москва-Ленинград: Сов. писатель, 1964. – 381 с.
5. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 720 с.
6. Забужко О. С. Є тільки один розкручений український класик // http://life.pravda.com.ua/person/2012/02/3/94721/view_print/
7. Історія української літератури ХІХ ст.: У 2 кн. / За ред. М. Г. Жулинського. – Кн. 1. – К.: Либідь, 2005. – 656 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
9. Лотман Ю. М. Разграничение лингвистического и литературоведческого понятия структуры / Ю. М. Лотман. – Вопросы языкознания. – 1963. – № 3. – С. 44–52.
10. Макшеев А. И. Путешествия по киргизским степям // <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp48.htm>
11. Рецепція змії у свідомості українського народу // www.aratta-ukraine.com/sacred_ua.php?id=105
12. Ткаченко О. Г. Шевченкові елегії часів неволі / О. Г. Ткаченко. – Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 10-18.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редколегія : М. Г. Жулинський та ін. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – К.: Наукова думка, 2001. – 784 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 10.09.2013 р.
Рекомендовано до друку докт.філол.наук, професором Луцак С.М.,
канд.філол.наук, доцентом Пилип'юком О.М.*

ARTISTIC PECULIARITIES OF T. SHEVCHENKO'S SLAVERY ELEGY “KHIBA SAMOMU NAPUSAT...”

N. M. Vivcharyk

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k,
Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

T. Shevchenko's poem "Khiba samomu napisat..." is analyzed as slavery elegy where the feelings of the narrator and the author are assonant. This is indicated by facts accordant with the writer's biography: edition of "Kobzar" in 1840, exile, loneliness. It is analyzed the symbolism of Cossack, steppe, grave which create historical reminiscences and are found through out T. Shevchenko's works. The image-related problems are analyzed in the article too.

Key words: *elegy, narrator, author, reminiscences, character, image-related problems.*